

İLK ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA SÜMÜKİŞLƏMƏ SƏNƏTİ (ARXEOLÖJİ MATERİALLAR ƏSASINDA)

Açar sözlər: Azərbaycan arxeologiya, yaşayış yeri, sümüküşləmə

Ключевые слова: Азербайджан, археология, поселения, косторезное дело

Keywords: Azerbaijan, archeological, settlement, bone-dressing

Sümüküşləmə sənəti ənənəvi sənət sahələri içərisində özünəməxsus yer tutur. İlk və orta əsrlərdə bir çox sənət sahələri ilə yanaşı sümüküşləmə sənətində geniş tədqiq edilmişdir. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı zəngin sümük məmulatının, çoxsaylı xammal və yarımfabrikatların, habelə sümüküşləmə sənətində tətbiq olunan əmək alətlərinin tapılması məhz bu sənətin digər sənət sahələrindən ayrılıb müstəqil sahə olaraq fəaliyyət göstərdiyinin nümunəsidir. Aşkar olunan osteoloji qalıqlar deməyə əsas verir ki, hazır nümunələr əsasən iri və xırda buynuzlu heyvan sümüklərindən hazırlanmışdır (tablo 1, şəkil 1-2, 4-6).

Mingəçevir şəhər yerində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkarlanmış daraq nümunələri, təsərrüfat alətləri, sənətkarlıq və bədii sənət nümunələri, habelə digər nümunələr aşkarlanmışdır. Oxşar nümunələr Şamaxı, Quşçu və digər ilk və orta əsr yaşayış yerlərindən də aşkarlanmışdır (1, 86-88).

Bərdə şəhər ərazisində görülən təsərrüfat işləri və arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan çoxsaylı nümunələrlə yanaşı zərlər də maraqlı tapıntılardandır (6).

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan maddi mədəniyyət nümunələri Azərbaycanda şəhər mədəniyyətinin inkişafını göstərməklə yanaşı, bütövlükdə nərd oyununun tarixinin qədimliyindən xəbər verir. Ümumazərbaycan üzrə səciyyəvi xüsusiyyətə aid olan nərd oyununu zamanı istifadə edilən zərlər (gil zərlər) VI-IX əsr Torpaqqala (Ağsu rayonu, Bəyimli kəndi) abidəsində 18 kvadratda şimal divarı

istiqamətində 2.5 metr dərinlikdə də tapılmışdır (5, 311-320).

Sümüküşləmə sənəti ayrı sənət sahəsi olaraq VI-IX (5), XI-XIII (2, 84), XIV-XVII (3), hətta XVIII (4) əsrdə də davam etmişdir. Azərbaycanın müxtəlif yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı tapılmış çoxsaylı sümük nümunələri və çıxarları bunu deməyə əsas verir.

Dövrün sənətkarları müxtəlif heyvan sümüklərindən məişətdə və təsərrüfatda istifadə olunan müxtəlif əmək alətləri hazırlayırdılar. Hazırlanan məmulatların içərisində ən çox tapılan düymə, muncuq (tablo 1, şəkil 3), iynə, kəsici alətlərə məxsus dəstəklərlə təmsil olunanlardırlar.

Əmək alətləri əsasən, heyvanların buynuzları və kürək sümüklərindən hazırlanmışdır. Buynuzdan hazırlanmış, toxuculuqda istifadə olunan həva nümunəsi Naxçıvan (3), Şamaxı qazıntılarından da məlumdur (7,88). Etnoqrafik araşdırmalar belə əmək alətlərindən Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində toxuculuq sənətində, ayrıcılıqda bu gün də istifadə edildiyini deməyə əsas verir.

Tapıntıların müəyyən hissəsi bizlərə aiddir. Əvvəlki dövrlərə aid olanlar kobud hazırlanmış olsalar da, sonrakı dövrlərə (XIV-XVII əsrlər) aid olanlar daha zərif hazırlanmışdır. Onların ucları düz və nisbətən qövsvari formalıdır. Aşkarlanan bizlərin baş tərəflərində, sap keçirilməsi nəzərdə tutulan yerində oyuq açılmışdır. Nümunələrdən göndəri sənətində istifadə olunmuşdur.

Sümük məmulatından hazırlanmış bəzək nümunələri də təsadüf edilən tapıntılardandır. Onların içərisində üzüklər, yaxa, baş sancaqları, muncuqlar, asmalar çoxluq təşkil edirlər (tablo 1, şəkil 3; tablo 3, şəkil 2).

Arxeoloji qazıntılar zamanı daraq nümunələri də aşkar edilmişdir. Onlar əsasən, fraqment, nadir hallarda bütöv vəziyyətdədir.

lər (tablo 3, şəkil 1).

Aşkar edilmiş sümük əşyaları içərisində kəsici alətlərə məxsus dəstəklər çoxluq təşkil edir. Dəstəklər əsasən, bıçaq, xəncər, dəhrə və s. üçün nəzərdə tutulmuş dəstəklərdən ibarət olmaqla müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Dəstəklərdən birinin üzəri nazik qoşa, paralel xətlərlə işlənməklə lülə sümüyündən hazırlanmışdır (tablo2, şəkil 13). Digəri isə lülə sümüyündən hazırlanmaqla, üzərində iki yerdən deşik açılmışdır. Həmin deşiklərin birində paslı mismar qalığı aşkar edilmişdir (tablo 1, şəkil 2). Alt və üst hissələrdən ibarət sümük dəstəyin üst hissəsi cızma, oyma, habelə, çevrə içərisində nöqtələr qoymaqla bəzədilmişdir. Dəstəyin nisbətən iri kəsici alətə məxsus olduğunu ehtimal etmək olar (tablo 4, şəkil 1-7).

Uzunluğu 12,5 sm, eni 2 sm, qalınlığı 1 sm olan kəsici alətlərin dəstəkləri. Alt və üst dəstəklərin hər iki tərəfi hamarlanmış və enli hissəsində iki deşik açılmışdır. Buynuz sümüyündən kəsilib hazırlanmış bu dəstəklər yonulub hamarlandıqdan sonra yan tərəfləri cızma üsulundan istifadə edilməklə, rombvari bəzədilmiş və qara rənglə boyanmışdır. Bu cür nümunələrə Şimali Türkmənistanın Daraqan - Atinski rayonunun Çardcou vilayətində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı da rast gəlinmişdir (8,179).

Baş tərəfləri dairəvi formada hazırlanmış bıçaq dəstəkləri. Dəstəklərin üstlərində bir qayda olaraq birləşdirmək üçün iki ədəd deşik açılmışdır. Yan tərəfləri qoşa konsentrik dairələrin mərkəzində nöqtə ilə bəzədilmişdir. Uzunluğu 12 sm, eni 2 sm, qalınlığı 1,5 sm olan bu bəzək elementləri sümükişləmə sənətində çox geniş istifadə edilən "pərgar" naxışı adlanır (tablo 4, şəkil 2).

Sümük dəstəklərdən biri xəncərə aid olub, uzunluğu 12 sm, eni isə 4,5 sm-dir. Dəstəyin üst hissəsində onu bıçağın tiyəsinə birləşdirmək üçün 4 ədəd deşik açılmış və məmulatın tutacaq hissəsi dairəvi formada hamarlanmışdır (tablo 4, şəkil 1).

Qeyd olunduğu kimi, məmulatın hazırlanmasında bud sümüklərindən də geniş istifadə edilmişdir.

Nümunələrdən digəri yastı-dairəvi oturacağa malik və müasir dibçəyə bənzər

sümük əşyadır. Məmulatın çiyin hissəsindən gövdəyə doğru səliqə ilə kiçik deşik açılmış, daxili səthi oyulmuşdur. Ağzının diametri 4 sm-dir və xaricə doğru səliqə ilə hamarlanmışdır. Ehtimal edilir ki, məmulatdan bəzək əşyası kimi də istifadə edilmişdir (tablo4, şəkil 8,9).

Sümükişləmə sənəti nümunələrinin bir hissəsini bəzəklər təşkil edir. Onların içərisində yaxa bəzəyi kimi istifadə edilmiş kauri (-qarnıyarıq) çox zərif hazırlanmışdır (tablo 1, şəkil 3).

Sümük düymə nümunələri də çoxsaylı tapıntılardandırlar. Onların görünən tərəfləri göbələkvari, paltara tikilən hissələri yastı və hamardır. XIV-XVII əsrlərə aid olan düymə nümunələri zərif, dairəvi və assimetrik dairəvi formalı olub paltara bənd etmək üçün üç oyuq açılmışdır. İri düymələr formalaşdırıldıqdan sonra üzərinə oxra çəkilmiş, xırda düymələr isə firuzəvi rəngdərilər. Həmçinin xırda düymələr sadə, iri düymələrin üzəri cızma dairələr, sxematik, deşdəkləmə və s. üsullardan istifadə olunaraq bəzədilmişdir.

Nisbətən çoxluq təşkil edən düymələr dairəvi, göbələkvari formalı, çəhrayı rəngli olmaqla, ortası deşiklidir. Onlar cilalandıqdan sonra üst hissəsi qabarıq kəsilməklə oxra ilə boyanmış, alt hissələri isə düz kəsilmişdir. Belə düymələrin diametri 2-4 sm-dir və Azərbaycanın digər orta əsr yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı da aşkar edilmişdir (tablo 5, şəkil 1-7).

Qazıntıdan tapılmış sümük sancaqlar 7 ədəd olub, onlardan bir ədədi ikidişli yaba formasında hazırlanmışdır. Nəfis şəkildə hazırlanmış ikidişli əşyanın baş hissəsi dairəvi, ucu şişdir. Onun uzunluğu 9 sm, eni 3 sm, dairəsinin diametri 2 sm olan bu bəzək nümunəsinin saç üçün istifadə olduğu ehtimal edilə bilər. Digər nümunələr 11-12 sm ölçüdə olan bir ədəd sədəf və uzunluğu 9 sm, eni 3 sm, qalınlığı isə 1,5 sm olan yarım-dairəvi formalı sümük lövhə də maraqlı tapıntılardan hesab edilə bilər (tablo 3, şəkil 2).

Digər tapıntılar darağa aid hissələrdir. Onların bir tərəfi xırda, digər tərəfi isə iri dişli olub, uzunluğu 8 sm, eni 6 sm-dir (tablo 3, şəkil 1).

Maddi mədəniyyət nümunələrinin mühüm bir hissəsini müxtəlif ölçüdə kəsilmiş halqalar təşkil edir. Bu nümunələrdən bıçaqların, silahların və s. kəsici alətlərin tutacağı və tiyə hissəsi arasında həm ayrıcı, həm də bəzək kimi nəzərdə tutulduğu heç bir şübhə doğurmur.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış çoxsaylı nəfis nümunələrlə yanaşı sümük çıxarları, tam işlənməmiş sümük məmulatı da aşkarlanmışdır. Onlar müxtəlif heyvan buynuzlarından, bud və lülə sümükləri ilə təmsil olunanlardır.

Aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin formalarına görə, demək olar ki, sənətkarlar onları müxtəlif üsullar və mərhələlər üzrə hazırlamışlar. Birinci mərhələdə xammal toplanmışdır. Xammal əsasən, ov və ev heyvanlarının buynuz, qabırğa və bud sümüklərindən ibarət olurdu. Sümüklər təmizləndikdən sonra kül və ya turşu məhlulunda bir neçə dəfə yuyulduqdan sonra ustalar kəsmə, çapma üsullarından istifadə etməklə onu müəyyən formaya salmışlar ki, bu mərhələ də qabın formalaşdırılması mərhələsini təşkil etmişdir.

Məmulat tam formalaşdırıldıqdan sonra istifadə üçün yararlı hala salınırdı. Məsələn, düymələri hamarlayıb, daha sonra paltara tikmək üçün bir neçə yerdən deşirdilər.

Sonrakı mərhələdə isə hazır əşyanın üzərinə bəzək vurulurdu. Bu zaman əsasən, cızma, deşmə, kərtmə və s. bu kimi üsullardan istifadə olunurdu ki, onu da sümükişləmə sənətkarlığında dekorativ bəzək mərhələsi adlandırırlar. Dekorativ mərhələ başa çatdıqdan sonra əşyaların üzərini müxtəlif rənglərlə boyayırdılar. Parlaqlığına görə rəngləmə prosesində daha çox oxradan istifadə edilirdi.

Sümükişləmə emalatxanasından, habelə, digər qazıntı sahəsindən tapılan maddi mədəniyyət nümunələri, yarımfabrikat və çıxdaş sümük qalıqları bu qədim sənətin Azərbaycanda ayrıca sahə olaraq fəaliyyət göstərdiyinə və yüksək inkişaf mərhələsində olduğunu işarədir.

Onu da qeyd edək ki, digər sənət sahələrində olduğu kimi, sümükişləmə sənətində də balta, mişar, yiv, iskənə, çəkic və s. kimi əmək alətlərindən istifadə olunmuşdur. Bun-

dan başqa sümüklərin iliyindən sənətkarlıqda yapışqan kimi istifadə olunduğunu da ehtimal etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlər (arxeoloji materiallar əsasında). ASSREANIN nəşr., 1961, 162 səh.
2. Məmmədov A.M. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı-Elm, 1993, 204 səh.
3. Novruzlu Ə.İ. Azərbaycanın son orta əsr sənətkarlığı (XIV-XVII əsrlər). Bakı. Elm, 1997, 420 səh.
4. Cəbiyev Q.C. Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar // Ağsu şəhəri orta əsrlərdə kitab-albomu. I buraxılış. Bakı. "CBS", 2010, 182 səh.
5. Cəbiyev Q.C., Xəlilli F.S., Abbasova E.İ. Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2014-cü il tədqiqatları. // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014, səh. 311-320.
6. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв) Баку -2009, 433 seh.
7. Джидди Г.А. Результаты археологического исследования 1979 г. В средневековой Шемахе. ААЕА(1979), Баку 1984.
8. С.М. Коляков. Мастерская по обработке рога и кости в крепости Капарас. // Этнография и археология Средней Азии. Москва. Изд-во «Наука», 1979, 179 стр.

Аббасова Эльмира Идрис гызы

Elmira Idris gizi Abbasova

**ИСККУСТВО ОБРАБОТКИ КОСТИ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРИОД
РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**
(на основе археологических материалов)

**BONEWORKING IN AZERBAIJAN IN
EARLY MEDIEVAL PERIOD**
(on the basis of arhcaeological materials)

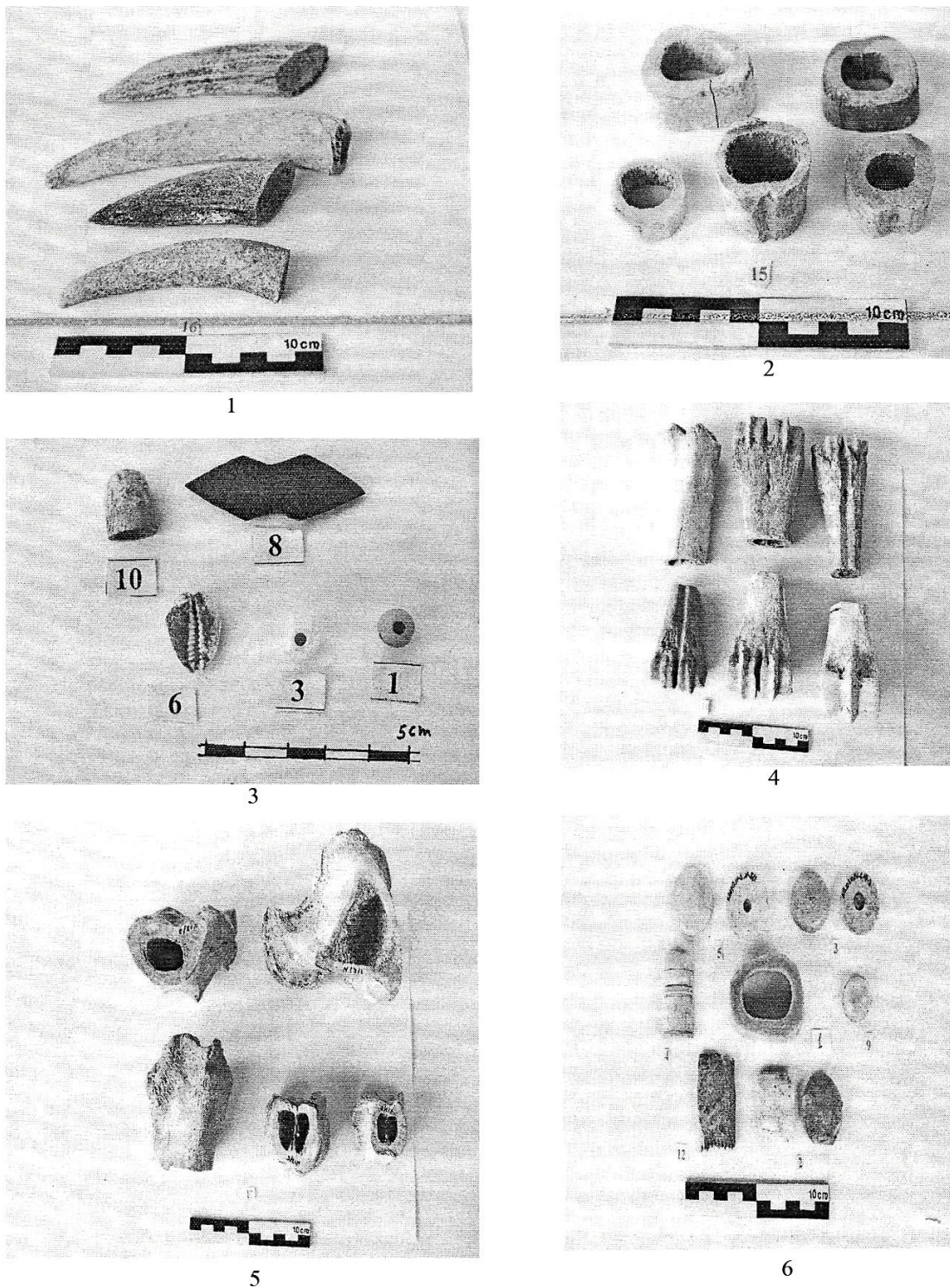
РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Искусство обработки кости занимает особое место среди прочих других традиционных искусств. В ранние и средние века наряду с другими видами ремёсел, широко применялось искусство обработки кости. Найденные в результате археологических исследований на территории Азербайджана богатые залежи изделий из кости, большое количество сырья и полуфабрикатов, а также орудия применяемые для обработки кости, свидетельствуют о самостоятельном развитии искусства костеобработки среди других ремёсел. Обнаруженные остеологические останки позволяют утверждать, что найденные образцы были изготовлены из костей крупного и мелкого рогатого скота.

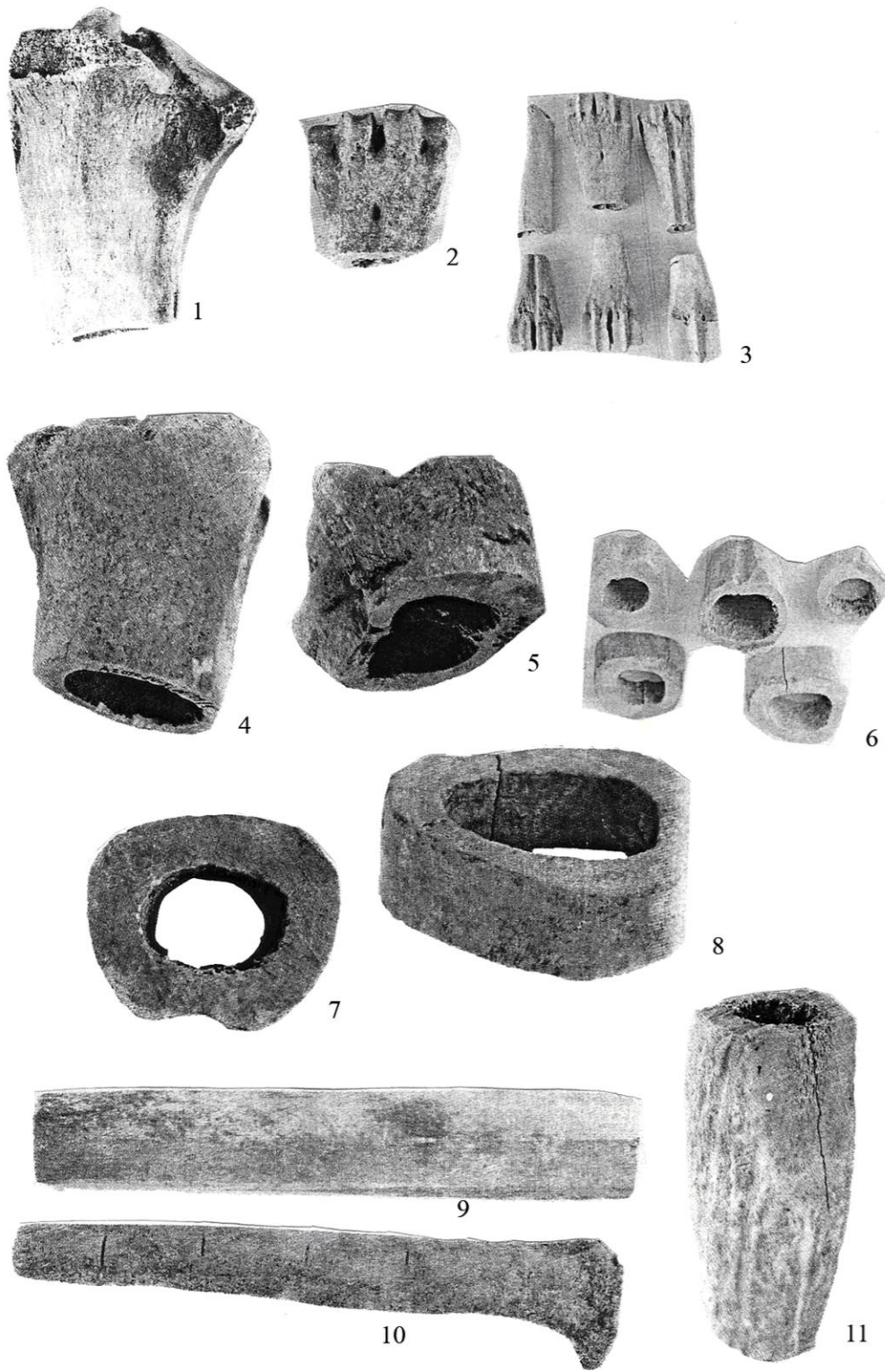
Boneworking is getting an important place among the craftsman. It was researched widely boneworking among the other craftsman types of Early Medieval period. It was unearthed bone materials, original artifacts of bones during the archaeological excavations in Azerbaijan, which prove that boneworking was an independent craftsman type. The osteological artifacts which had been found during the archaeological excavations prove that bone samples was prepared by small-cattle and large-cattle animals' bones.

TABLO I

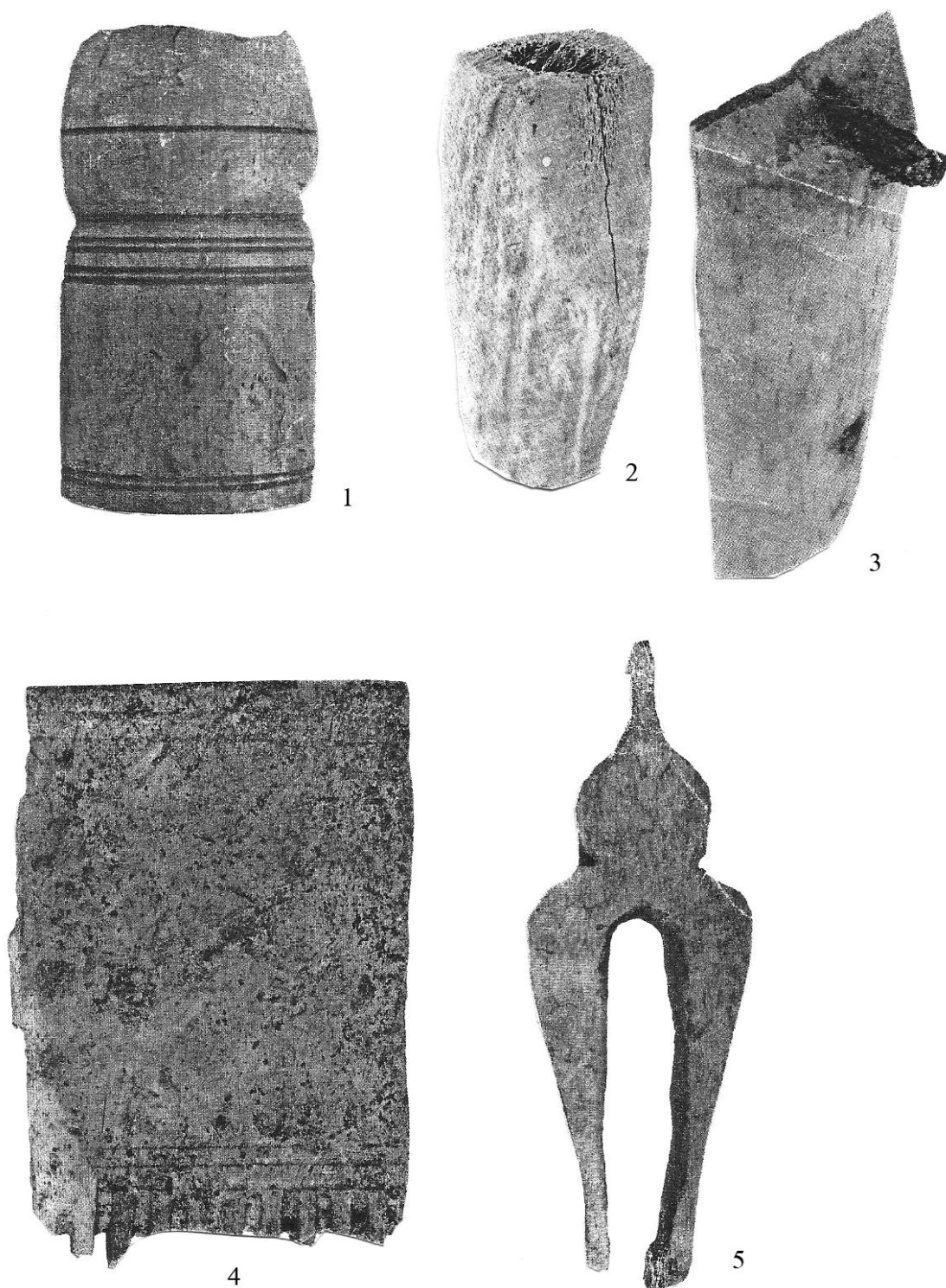
Şəkil 1. Buynuzlar, şəkil 2,4-6 sümük çıxarları, şəkil 3 bəzək nümunələri

TABLO II

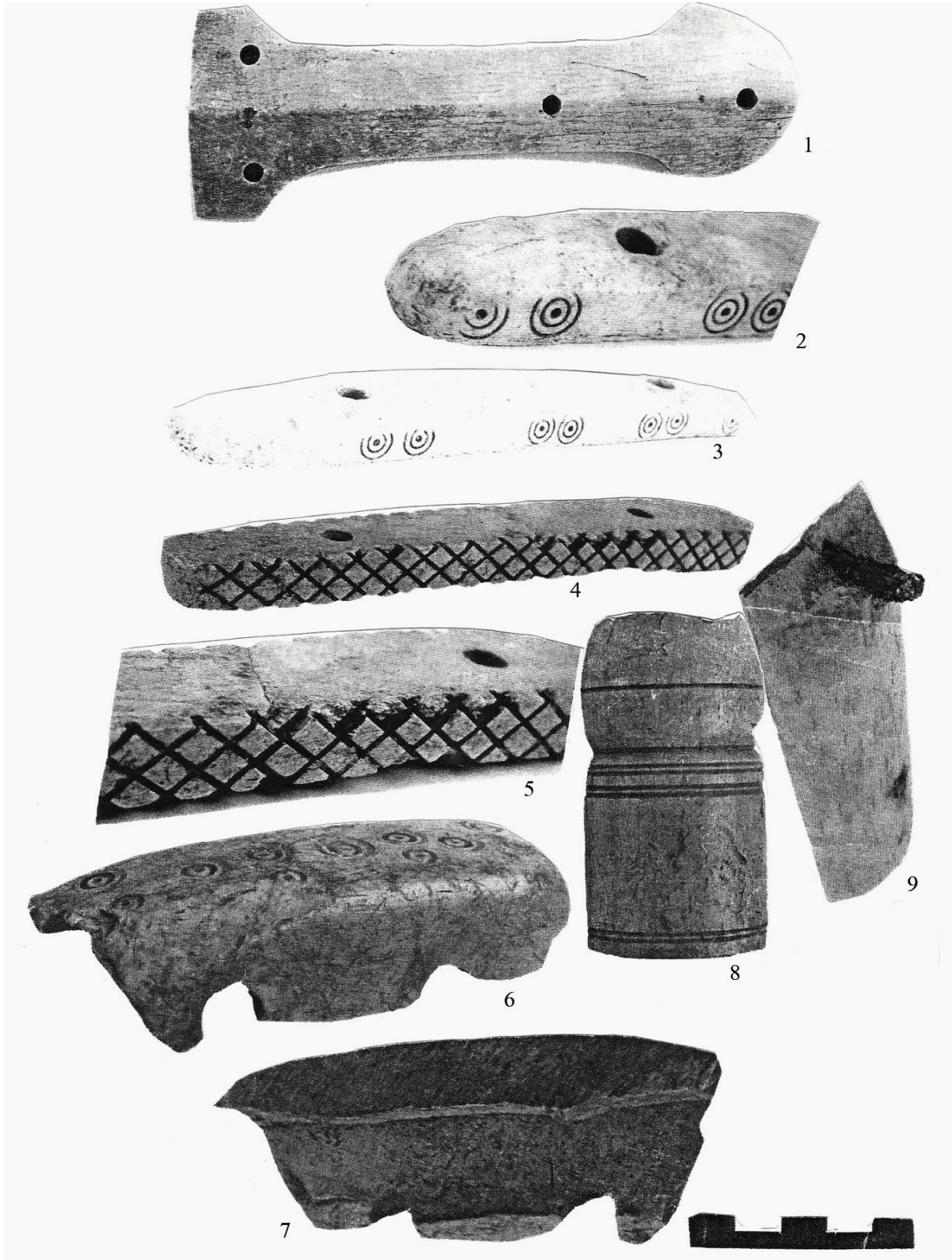
Şəkil 1-8 çıxarlar, 9-11 dəstəklər

TABLO III

Şəkil 1-3 Qədəhformalı nümunələr, şəkil 4 sümük daraq, şəkil 5 saç sancağı

TABLO IV

Şəkil 1-9 Sümük dəstəklər

TABLO V

1

2

3

4

5

6

7

8

Şəkil 1-7 Sümük düymələr, Şəkil 8 sümük dəstək